

УДК 348.98

К. В. Антонов, доктор юридичних наук,
завідувач кафедри кримінально-правових
дисциплін та оперативно-розшукової діяльності
Академії митної служби України

Р. К. Антонов, кандидат юридичних наук,
начальник сектора ДСБЕЗ Красногвардійського РВ
ДМУ ГУМВС України в Дніпропетровській області

ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ГРОМАДЯН В ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ В УМОВАХ ДІЇ НОВОГО КПК УКРАЇНИ

Розглянуто теоретичні та практичні проблемні питання забезпечення прав і свобод громадян, що потребує комплексного міждисциплінарного дослідження і дозволить сформулювати сучасну державну доктрину протидії злочинності в умовах дії нового КПК України.

З урахуванням сучасних реалій, запровадженням нового КПК запропоновано основні напрямки подальших наукових досліджень.

Ключові слова: *забезпечення прав і свобод громадян; оперативно-розшукова діяльність; правоохоронні органи; Кримінальний процесуальний кодекс; оперативно-розшукові заходи; негласні слідчі (розшукові) дії.*

Рассмотрены теоретические и практические проблемные вопросы обеспечения прав и свобод граждан, что вызывает необходимость комплексного, междисциплинарного исследования и сформулирует современную государственную доктрину противодействия преступности в условиях действия нового УПК Украины.

С учетом современных реалий, введением нового УПК предложены основные направления дальнейших научных исследований.

Ключевые слова: *обеспечение прав и свобод граждан; оперативно-розыскная деятельность; правоохранительные органы; Уголовный процессуальный кодекс; оперативно-розыскные мероприятия; негласные следственные (розыскные) действия.*

Addressing the theoretical and practical issues of human rights and freedoms requires an integrated, multidisciplinary research that will form the modern state doctrine to crime in terms of the new Criminal Procedure Code of Ukraine.

A given current realities, the introduction of new CPC main directions for future research.

Key words: *the rights and freedoms of citizens; operational-search activity; the police; the Criminal Procedure Code; investigative operations; covert investigative (detective) action.*

Постановка проблеми. Реалізація конституційних положень, що проголошують Україну як демократичну, соціальну і правову державу, неможлива без усебічного зміцнення законності й правопорядку, забезпечення прав і свобод громадян. У системі правоохоронних органів України відбуваються серйозні зміни, вдосконалюється їх структура й оновлюється правова база, покращується система підготовки кадрів, зміцнюється матеріально-технічна база,

© К. В. Антонов, Р. К. Антонов, 2013

корегуються стратегія і тактика протидії злочинності. Суспільство і державу цікавить не тільки результат діяльності правоохоронних органів, а й те, як цей результат досягається. Вимога боротися за дотримання правопорядку законними методами і засобами залишається особливо важливою, коли в Україні будуються правова держава і громадянське суспільство.

Особливої актуальності це питання набуває в умовах ОРД, яка посідає важливе місце серед державно-правових форм діяльності правоохоронних органів у протидії злочинності. Разом із тим за своєю природою вона передбачає використання спеціальних, переважно негласних сил, засобів і методів, а також не тільки примусових, але й запобіжних заходів, що майже завжди обмежує правовий статус громадян та інших суб'єктів, до яких ці заходи вживаються. До того ж ОРД із різних причин більшою чи меншою мірою стосується значної кількості громадян, які проти своєї волі або випадково (спільне проживання, товариські відносини по роботі тощо) можуть бути пов'язані з особами, що вчинили кримінальне правопорушення. У зв'язку з цим порушення законності або службової дисципліни в роботі оперативних працівників може призвести до небажаних наслідків і вплинути на авторитет правоохоронних органів.

Не випадково сучасна юридична наука і практика приділяють максимальну увагу забезпеченню прав і свобод людини на всіх рівнях і за допомогою різноманітних засобів. Саме обсяг прав і свобод людини визначає її соціальні можливості та блага, забезпечує взаємозв'язок із суспільством. Тому для правильної постановки і розв'язання зазначених проблем і було здійснено аналіз окремих наукових досліджень з різних галузей права [1; 2, 42–50; 3, 452–461].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За роки української незалежності увага приділяється дослідженню проблемних питань утвердження законності та дотримання прав і свобод людини під час розбудови правових основ незалежної України. Активно досліджують ці питання вітчизняні вчені-юристи О. М. Бандурка, І. Л. Бородін, О. В. Негодченко, В. Д. Пчолкін, П. М. Рабінович, А. Р. Михайленко, В. М. Тертишник, О. Ф. Скакун, Ю. С. Шемшученко та ін. Разом із тим існуючі наукові праці вчених-юристів не вичерпують усієї складності накопичених проблем, а скоріше утворюють фундаментальну теоретичну базу для їх подальшого дослідження.

Проблеми забезпечення прав і свобод громадян постійно привертали до себе увагу вчених-фахівців, що досліджували різні аспекти теорії ОРД. У наукових працях К. В. Антонова, О. М. Бандурки, Е. О. Дідоренка, О. Ф. Долженкова, І. П. Козаченка, В. Л. Ортинського, В. Л. Регульського, О. П. Снігерьова та інших українських дослідників поставлено й розв'язано важливі проблеми, що стосуються різних сторін діяльності оперативних підрозділів. Їх праці стали науковим підґрунтям для спеціального аналізу проблем захисного характеру ОРД, гарантованості конституційних прав і свобод громадян. Результати наукових досліджень у даному напрямку сприяли вдосконаленню ОРД і успішному виконанню її завдань.

Метою статті – спроба розкрити окремі проблеми забезпечення прав і свобод громадян в ОРД правоохоронних органів в умовах дії нового КПК України.

Виклад основного матеріалу. Вивчення наукових праць, опитування оперативних працівників показало, що стан наукової розробленості забезпечення прав і свобод громадян у діяльності правоохоронних органів, і в першу чергу оперативних підрозділів саме в допроцесуальній діяльності у порівнянні з процесуальною діяльністю (негласними слідчими (розшуковими) діями), залишається незадовільним і не повною мірою відповідає вимогам сьогодення.

Так, прийняття нового КПК [4] сприяло: наданню права оперативним підрозділам проводити слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії у кримінальному провадженні за дорученням слідчого, прокурора; зміненню переліку прав щодо проведення оперативно-розшукових заходів (ОРЗ) та порядку їх санкціонування; коректуванню завдань оперативної розробки в межах оперативно-розшукових справ (ОРС); уточненню порядку їх відкриття й закриття тощо. У той же час наслідком прийняття КПК стала процесуальна формалізація ОРЗ у вигляді негласних слідчих (розшукових) дій під час кримінального провадження та ускладнення процедури під час провадження ОРС.

Для розуміння сутності забезпечення прав і свобод громадян під час ОРД оперативними підрозділами, визначення напрямків подальшого дослідження потрібно провести детальний аналіз наявних думок науковців та практиків стосовно досліджуваних питань. Хочемо підкреслити, що цими питаннями цікавилися чимало фахівців з теорії ОРД, кримінально-процесуального права, адміністративного права та інших юридичних наук. Однак існування різних поглядів, різних підходів і трактувань, різних варіантів вирішення правових, організаційно-управлінських і оперативно-тактичних проблем – явище цілком закономірне, що відповідає ідеї розвитку науки.

Питання забезпечення прав і свобод громадянина знайшли всебічне відображення у працях К. В. Антонова і О. М. Бандурки [5; 6]. На думку К. В. Антонова, важливість забезпечення прав і свобод громадян обумовлена вимогами Конституції України, де життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека особи визнаються найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини, їх гарантії становлять зміст і цілі державної діяльності. Держава відповідає перед людиною за діяльність органів державної влади. Ствердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. У цьому контексті вчений досліджує питання правового регулювання, докладно аналізує правову основу ОРД. На думку О. М. Бандурки, суттєвою ознакою правоохоронної діяльності є те, що застосовувані юридичні заходи повинні неухильно відповідати законові або іншим правовим актам, прийнятим на основі закону. Тільки на їх підґрунті допускається застосування конкретних заходів впливу і чітко визначається їх міра та зміст, а також акцентується увага на тому, що в ОРД права і свободи людини і громадянина можуть бути обмежені відповідно до закону лише настільки, наскільки це потрібно для захисту основ конституційного ладу, державного устрою, моралі, здоров'я, прав і законних інтересів інших осіб, забезпечення оборони і безпеки держави. Разом із тим кожному громадянину, права і свободи якого обмежуються на підставі закону, Конституція гарантує судовий захист і не допускає фізичного й морального приниження честі та гідності й недоторканності особи.

На монографічному рівні цю проблему досліджував О. В. Негодченко. На його думку, розгляд теоретичних і практичних проблем забезпечення прав і свобод людини є одним з основних напрямів сучасних наукових досліджень у сфері правоохоронної діяльності, який потребує інтегративного поєднання знань багатьох галузей юридичної науки. На його погляд, у сучасних умовах ефективного забезпечення прав і свобод людини у правоохоронній діяльності вимагає концептуально нових підходів, що обумовлюють докорінні зміни організаційно-правових засад функціонування оперативних підрозділів, зокрема гуманізацію їх діяльності та підвищення авторитету, побудову відносин між оперативними підрозділами й народом на засадах партнерства, удосконалення форм, методів і засобів забезпечення прав і свобод людини тощо. Необхідність суттєвого підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів у цій сфері потребує ґрунтового й послідовного наукового аналізу її організаційно-правових засад [7, 6–12].

Аналізові основних прав і свобод українського громадянина в контексті вимог Ради Європи і ЄС, питанням оптимізації правоохоронної діяльності та міжнародного співробітництва з позиції захисту прав людини й основних свобод присвячено також наукові праці Ю. Ф. Кравченка, в яких розкриваються принципи, форми і методи діяльності українських державних інституцій з охорони основних прав і свобод людини й громадянина, розглядаються проблеми оптимізації діяльності правоохоронних органів з питань забезпечення прав і основних свобод людини. Автор досліджує тенденції розвитку правової системи України в умовах розширення сфери законодавчо дозволеної діяльності і волевиявлення громадян, а саме: а) розвиток її демократичних засад; б) збагачення позитивного права природно-правовими ідеями й цінностями; в) адаптація різноджерельного, в тому числі “некодифікованого” права; г) збагачення українського права ідеями про перевагу “духу” над “буквою” права, перевагу телеологічного тлумачення над догматикою, домінуючу роль загальних принципів права в ієрархії цінностей правової системи, про впровадження правил преторіанського типу; д) інтенсифікація процесу інтеграції правової системи України у світову та європейську правові системи; е) демократичне громадянство [8, 3–9; 9, 3–9].

Один із засновників теорії ОРД в Україні І. П. Козаченко в більшості своїх наукових праць приділяє увагу вельми актуальній тематиці – конституційним гарантіям захисту прав і свобод людини у сфері правоохоронної діяльності [10, 49–59]. Аналізуючи систему оперативно-розшукових заходів, які мають винятковий і тимчасовий характер, він доводить, що це складна й динамічна інституція нормативних вимог і приписів, зв’язків і відносин, оптимального співвідношення і взаємозв’язку, які мають принципове значення для ОРД і знаходять специфічне відображення під час проведення гласних і негласних пошукових, розвідувальних і контррозвідувальних заходів, застосування оперативно-технічних засобів. І. П. Козаченко зосереджує увагу на пошуку та розробці нових, нестандартних форм і методів запобігання злочинним проявам, способах їх припинення та розкриття. Тобто акцент робиться на поглибленні й конкретизації методологічних засад ОРД.

Науковець стверджує, що першоосною системно-діалектичного аналізу в усіх сферах реальної дійсності, її вдосконалення є пріоритет людини. І. П. Козаченко дає розгорнутий аналіз наведеної дефініції на основі системного підходу, постійно співвідносячи досліджувані положення із загальними методологічними засадами, конституційними принципами. Він розглядає ці питання з позиції механізму реалізації нормативно-правових актів, насамперед Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність”, та аналізу досліджень інших вчених [11].

В. Л. Грохольський [12, 29–35] розглядає принципи ОРД й акцентує увагу на тому, що їх системність передбачає відповідність Конституції України та чинному оперативно-розшуковому законодавству. Схема принципів ОРД, як вважає автор, така: конституційні, загальні (організаційно-управлінські) і спеціальні. І наголошує, що одним з найбільш важливих конституційних положень у процесі реалізації принципу верховенства права є утвердження і забезпечення прав і свобод громадян, які захищаються судом. У своїх публікаціях він розглядає запровадження єдиної державної системи гарантій прав і свобод людини, їх захисту в ОРД на основі конституційних принципів.

Теоретико-правові та організаційно-тактичні основи прокурорського нагляду за дотриманням законності в ОРД досліджував С. М. Піскун [13], він визначив сутність і зміст прокурорського нагляду за додержанням законності в ОРД правоохоронних органів; правову основу її застосування в сучасних умовах та захисту конституційних прав і свобод людини; дослідив теоретичні основи використання новітніх форм і методів прокурорського нагляду за додержанням законності в ОРД; розробив організаційно-тактичні основи взаємодії органів прокуратури України та оперативних підрозділів під час провадження оперативно-розшукових заходів. Також С. М. Піскун [14, 172–177] розглянув проблемні питання прокурорського нагляду за

діяльністю оперативних підрозділів, визначив причини та умови, з якими пов'язано порушення законності під час застосування оперативно-розшукових заходів. На цій основі було науково обґрунтовано та розроблено конкретні пропозиції до чинного законодавства, що спрямовані на ефективне вирішення досліджуваних питань. Але, як вважає С. М. Піскун, багато проблем, що стосуються питань прокурорського нагляду за додержанням законності з боку оперативних підрозділів, залишилися поза увагою науковців і потребують подальшого дослідження.

На думку Д. Й. Никифорчука, важливе значення має законодавче закріплення повного переліку та меж застосування оперативно-розшукових заходів. Для теоретиків чітке визначення поняття оперативно-розшукових заходів дасть можливість з'ясувати їх суть, правову природу, класифікувати їх за певними ознаками, обґрунтувати доцільність застосування. Стосовно практичних працівників оперативних підрозділів наявність невирішених проблемних питань застосування оперативно-розшукових заходів може призвести до порушень законності прав і свобод людини, перевищення або обмеження повноважень, що знижує ефективність діяльності оперативного працівника, а це, у свою чергу, знижує ефективність боротьби з особливо небезпечними та тяжкими злочинами. Отже, у процесі застосування оперативно-розшукових заходів працівники оперативних підрозділів зобов'язані врахувати їх відповідність ступеневі суспільної небезпеки злочинних посягань і загрози інтересам суспільства [15, 92–97].

Запропонована названими науковцями класифікація оперативно-розшукових заходів стала однією з важливих спроб систематизувати їх залежно від юридичної природи, законодавчих приписів, повноважень, функцій та меж оперативно-розшукових дій, що їх виконують оперативні підрозділи в боротьбі зі злочинністю. Ця класифікація оперативно-розшукових заходів знайшла своє відображення у відомчих нормативно-правових актах і потребує подальшого вдосконалення та закріплення в оперативно-розшуковому законодавстві України.

На основі наукових досліджень та власного досвіду роботи в правоохоронних органах автори надають великого значення нормативному розмежуванню оперативно-розшукового та кримінального провадження; визначенню та законодавчому закріпленню переліку ОРЗ, що здійснюються під час оперативно-розшукового провадження на різних стадіях; деталізації та класифікації видів ОРЗ, залежно від рівня та механізму їх санкціонування; уточненню стадій та етапів оперативно-розшукового провадження, принципів ОРД з урахуванням сучасних досягнень теорії ОРД та кримінального процесу тощо.

Аналіз наукових праць і наведених поглядів фахівців щодо питань забезпечення прав і свобод громадян в ОРД свідчить про те, що дослідження стосувалися в основному окремих, фрагментарних (хоча, безперечно, важливих) проблем діяльності оперативних підрозділів. Спроб же розглянути комплексно питання забезпечення прав і свобод громадян під час проведення ОРД, а також питання державного, судового і відомчого контролю за ОРД в умовах дії нового КПК України практично ще не було.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Вирішення теоретичних і практичних питань забезпечення прав і свобод громадян потребує комплексного, міждисциплінарного дослідження, і тому вважаємо, що з урахуванням сучасних реалій, запровадженням нового КПК основними напрямками подальших наукових досліджень розглянутих окремих проблем повинні бути:

- розробка концепції забезпечення прав і свобод громадян у сфері ОРД правоохоронних органів;
- уточнення мети, завдань, змісту, об'єкта і предмета ОРД;
- удосконалення взаємозв'язку стратегії ОРД з державною стратегією правоохоронної діяльності, а також формування єдиного правового поля діяльності суб'єктів у сфері протидії злочинності, кримінального провадження та кримінального судочинства;
- визначення поняття та змісту використання інституту обмеження конституційних прав і свобод людини, особливостей правових та інших гарантій захисту її прав і свобод,

Проблеми правоохоронної діяльності

стосовно якої провадиться ОРД, шляхи й напрями вдосконалення чинного законодавства та проблеми імплементації міжнародних норм відповідно до світових стандартів забезпечення прав і свобод людини під час ОРД та формування новітньої моделі правоохоронної діяльності відповідно до нового КПК;

– визначення теоретико-правових засад забезпечення прав і свобод громадян у цій сфері, а також правових та організаційних проблем формування системи громадського контролю за ОРД правоохоронних органів відповідно до світових стандартів забезпечення прав і свобод людини;

– розробка організаційно-тактичних засад дотримання законності, забезпечення прав і свобод громадян під час проведення оперативно-розшукових та оперативно-технічних заходів і розподілу компетенції між різними оперативними підрозділами;

– визначення заходів підвищення ефективності державного, судового та відомчого контролю за дотриманням законності, прав і свобод громадян у зазначеній сфері, а також детальна регламентація ОРД, розмежування оперативно-розшукового та кримінального провадження на міжвідомчому державному рівні;

– розробка нових критеріїв внутрішнього й зовнішнього оцінювання ефективності діяльності оперативних підрозділів правоохоронних органів;

– удосконалення прокурорського нагляду за ОРД правоохоронних органів з метою забезпечення законності, прав і свобод громадян під час її здійснення; щоб уникнути корупційних проявів з боку працівників прокуратури, в КПК слід детально регламентувати форму і процедуру погодження прокурором рішення слідчого про проведення негласних слідчих (розшукових) дій у невідкладних випадках, до відповідної судової ухвали та ін.

Проведення вищезазначених досліджень стосовно окремих проблем дозволить сформувати сучасну державну доктрину протидії злочинності.

Література

1. Варава В. В. Концепт інституту негласних слідчих дій у контексті нового кримінального процесуального законодавства України / В. В. Варава / Оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ: проблеми теорії та практики : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 21 вересня 2012 р.). – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2012. – 248 с.
2. Глушков В. О. Актуалізація проблеми вдосконалення законодавства України про оперативно-розшукову діяльність / В. О. Глушков // Вісник Вищої ради юстиції. – 2011. – № 2 (6).
3. Шумило М. Оперативно-розшукові заходи у структурі досудового розслідування в проекті КПК України (проблеми унормування і правозастосування) / М. Шумило // Право України. – 2012. – № 3–4.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI // Голос України. – 2012. – № 90–91.
5. Антонов К. В. Державно-правове забезпечення економічної безпеки України від злочинних посягань (за матеріалами підрозділів ДСБЕЗ) : монографія / К. В. Антонов ; МВС України, Луг. акад. внутр. справ ім. 10-річчя незалежності України. – Луганськ : РВВ ЛАВС, 2004. – 408 с.
6. Бандурка О. М. Права і свободи людини та громадянина, судовий їх захист / О. М. Бандурка, О. А. Пушкін // Концепція розвитку законодавства України : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, травень 1996 р.) / Ін-т законодавства Верховної Ради України ; [за ред. В. Ф. Опришка]. – К., 1996.
7. Негодченко О. В. Організаційні особливості захисту прав та свобод людини органами внутрішніх справ України // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2003. – № 1.
8. Кравченко Ю. Ф. Забезпечення прав і свобод людини – головний напрям правоохоронної діяльності / Ю. Ф. Кравченко // Вісник Університету внутрішніх справ. – 1999. – Вип. 9.
9. Кравченко Ю. Ф. Свобода як постулат / Ю. Ф. Кравченко // Право і безпека. – 2003. – Вип. 4.

10. Козаченко І. П. Проблеми правових відносин і законності в оперативно-розшуковій діяльності / І. П. Козаченко // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2000. – № 3.

11. Козаченко І. П. Правові морально-етичні та організаційні основи оперативно-розшукової діяльності : монографія / І. П. Козаченко, В. Л. Регульський. – Львів : ЛІВС при НАВС України, 1999. – 219 с.

12. Грохольський В. Л. Реалізація і дотримання конституційних принципів в оперативно-розшуковій діяльності / В. Л. Грохольський // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1998. – № 3;

13. Піскун С. М. Організація та здійснення прокурорського нагляду за додержанням законів в оперативно-розшуковій діяльності органів внутрішніх справ : науково-практичний посібник / Піскун С. М. – Х., 2003. – 50 с.

14. Піскун С. М. Поняття та предмет прокурорського нагляду в оперативно-розшуковій діяльності міліції / С. М. Піскун // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2003. – Вип. 22.

15. Никифорчук Д. Й. Контрольована поставка наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів / Д. Й. Никифорчук // Науковий Вісник НАВСУ. Ч. 2. – 2002. – № 1.